

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

IV Yazı

İlk marksist tənqidçilərdən Əli Nazim də hər cür milliliyə, milli mədəniyyətə qarşı çıxaraq «vahid türk ədəbiyyatı» nəzəriyyəsinin elmi cəhətdən əsassız olduğunu yazır, bu işlə uğraşan B.Çobanzadəni, İ.Hikməti, F.Ağazadəni və başqalarını tənqid edirdi. Onun fikrincə, ümumiyyətlə oktyabr inqilabına qədər Azərbaycanda milli mədəniyyət olmamış, Füzuli və Nəvai türk saray aristokrat şairləri olmuş, hətta M.F.Axundzadənin maarifçiliyi belə burjuaziyanın mənafeyinə xidmət etmişdi (29, s.53, 57). O, sovet beynəlmiləçiliyinin, rus kosmopolitizminin təsiri altında yazırdı: «Çünki biz milli mədəniyyət etibarilə çox fəqirik və bizdə mədəni inqilab dövrü milli mədəniyyətin yeni yaradılması dövrüdür. Bizdə mədəniyyət yoxdur» (29, s.28-31). Onun iddiasına görə, Azərbaycan proletar mədəniyyətini isə Cavad-Cavid zümərəsi, ya da «mollanəsreddinçilər» deyil, «Gənc qızıl qələmlər» ətrafında toplananlar yaratmaq iqtidarındadırlar (29, s.64).

Bu dövrdə Azərbaycan poeziyasında sovet beynəlmiləçiliyinin ən tanınmış nümayəndəsi kimi Səməd Vurğun da «sosialist mündərəcəli, milli formalı ədəbiyyatın» tərəfdarı kimi çıxış edirdi (30, s.20-63). Şeyirdə Əhməd Cavad nə qədər milli idisə, S.Vurğun bir o qədər sosialist, proletar mədəniyyəti tərəfdarı idi. Belə ki, Cavad millətin haqq bağıran səsi kimi üçrəngli bayraqdan, aypara və səkkizgüneli ulduzdan bəhs etdiyi halda, S.Vurğun özünü dünya məzmlularının haqq bağıran səsi adlandırır (31, s. 97). Milli vətəndən daha çox qeyri-müəyyən SSRİ vətəni tərənnüm edən şairə görə, artıq M.Ə.Rəsulzadənin milli ideyası deyil (31, s.139), Leninin beynəlmiləçiliyi qələbə çalmışdır (31, s.178). S.Vurğunun fikrincə, oktyabr və aprel inqilablarından sonra ədəbiyyata gələn beynəlmiləçilik-internasionalizm ideyası isə yeni bir şeydir: «Bu, hər dürlü millətçiliyə, vətənciliyə zidd olan proletar ideolojisinin bir ifadəsidir. Türk ədəbiyyatı tarixində internasionalizm yeni və tarixi bir hadisədir ki, şura ədəbiyyatı ordusu bu ideyanın əksinə çalışan pantürkizm, panislamizm kimi burjuva ideyaları ilə ciddi mübarizələr aparmışdır. Internasionalizm ideyası artıq konkret bədii obrazlar vasitəsilə ədəbiyyatımızda yaranmaqdadır» (30, s. 28). Beynəlmiləçiliyin proqresivliyini isə o, milli mahiyyəti məhv edərək beynəlxalq ədəbiyyat sa-

həsənə keçilməsinə imkan yaratmaqda görürdü (30, s.29).

Bizim bütün bunları yazmaqda məqsədimiz hər hansı bir Azərbaycan Türk ziyalısının, ya da şairinin nüfuzuna xələl gətirmək, yaxud da kölgə salmaq deyildir. Sadəcə, sovet ideologiyasının Azərbaycan xalqının milli mənlük şüurunda hansı dərin izlər açdığını, eyni zamanda həmin izlərdən günümüz də hansı nəticələr çıxarmağımızdır. Yəni sovet ideologiyasının sovet beynəlmiləçiliyi adı altında milli mədəniyyətimizə vurulan zərbələri dərk etmək əvəzinə, bunu sadəcə tələyin hökmü kimi qəbul etməyimiz doğru olmazdı.

Biz də yaxşı anlayırıq ki, Ə.Nazim, S.Vurğun, S.Rüstəm və onlar kimi sovet beynəlmiləçiliyini, «proletar mədəniyyətini» tərənnüm edənlər bunun bəşəri

sənətdə yaşaya bilsin. Yəni öncə milli mədəniyyət olmalıdır ki, daha sonra o, bəşəri dəyərlərin tərkib hissəsinə çevrilsin. Bu baxımdan fikrimizcə, saxta sovet beynəlmiləçiliyini tərənnüm etməklə yanaşı, milli mədəniyyətə töhfə verənlərin əməyi bəzən «proletar mədəniyyəti»-nə qarşı çıxaraq ona qarşı milli mədəniyyəti müdafiə edənlərin əməyi birə on qat artıqdır. Bunun nə üçün məhz belə olmasını anlamaq üçün bir neçə məqama diqqət yetirmək yetərlidir.

Birincisi, aydınlığa qovuşmalı olan məqam odur ki, SSRİ rəhbərliyi və ideoloqları «proletar mədəniyyəti» adı altında nəyi hədəfləmişdir. Şübhəsiz, işğalın ilk illərindən başlayaraq (1920-1930-cu illər) Sovet Rusiyası qarşısına ilk məqsədlərdən biri kimi, müstəmləkə halına gətirdiyi

yet»cə sosialist mədəniyyətini, nə milli, nə də sözün həqiqi mənasında beynəlmilə mədəniyyət adlandırmaq mümkün deyildir. Xüsusilə də, bir xalqın mədəniyyətinin mahiyyəti ona məxsus deyilsə, onun zahiri, forması nə qədər milli olursa-olsun, o saxta olacaqdır. Xalqın içindən çıxmayan, onun mədəniyyətinə əsaslanmayan saxta mədəniyyət hansı məzmun və forma daşmasından asılı olmayaraq həmin millətə, onun varlığına və gələcəyinə xidmət edə bilməz. Ona görə də, hesab edirik ki, bir millət milli-mənəvi dəyərlərdən istər könüllü olaraq, istərsə də zorla uzaqlaşdırılırsa, çox keçməz ki, həmin məmləkətdə əxlaqi-mənəvi aşınma baş verər. Hətta, o millət gələcəkdə müstəqil və azad yaşamağa haqq qazansa belə, onun ağrıları, acılarını çiyinlərində

hatçılığın və bundan çıxış yolunun axtarılmasının nəticəsi idi ki. Bakıxanov Rusiya və Avropaya səyahət etmiş Şərqi nədən «geri», Qərbin nədən «irəli» getməsinə gözləri ilə görmək istəmişdir və görmüşdür də. Bu zaman Bakıxanov müsəlman ölkələrindəki problemlərdən çıxış yolu kimi Rus-Avropa-Qərb mədəniyyətini seçməkdənsə, Türk-İslam-Şərq mədəniyyətinin klassik ənənələrini dirçəltməkdə görmüşdür (32, s.200). Bu mənada, o, Şərq mədəniyyətinin tənəzzülünə səbəb olan yalançı ruhaniləri, aşiq və məşuqdan yazan şairləri kəskin şəkildə tənqid etmişdir. Ancaq bütün hallarda İslam-Türk-Şərq mədəniyyətinə qarşı çıxmamış, tərsinə İslam və Türklüyə aid əsərlər yazmışdır. Azərbaycan Türk filosofuna görə, avam adamların idrakla mərifətlərinin

Azərbaycan türk mentallığı və milli-mənəvi dəyərlər

dəyərlərə söykənən beynəlmiləçiliklə heç bir əlaqəsinin olmadığını yaxşı dərk etmişdir. Çünki SSRİ imperiyası qurulmamışdan çox-çox əvvəllər bir sıra mütəfəkkirlər, şairlər və alimlər (N.Gəncəvi, Şekspir, İbn Xəldun, Höte və b.) bəşəriyyətə duyğularını tərənnüm ediblər. Ancaq bunu anlaya-anlaya M.Rəfili, S.Vurğun, Ə.Nazim və onun kimi düşüncələrin beynəlmiləçiliyi yeni bir ideya kimi qələmə vermələri sovet ideologiyasının, marksizm-leninizm-stalinizmin tələbi idi. Bu mənada hesab etmək olar ki, onlar zamanın ideoloji tələblərindən və şəraitindən çıxış edərək «proletar mədəniyyəti», sovet beynəlmiləçiliyini müdafiə etmək zorunda qalıblar. Amma fikrimizcə, bu o demək deyildir ki, sovet ideologiyasının beynəlmiləçiliyini müdafiə edənlərlə, müdafiə etməyənlər arasında da, asanlıqla heç bir ciddi fərqin olmadığını iddia edərk.

Hər halda, sovet beynəlmiləçiliyini deyil, assimilyasiyaya məruz qalan milli-mənəvi dəyərləri müdafiə edənlər yalnız milli mədəniyyəti deyil, həm də bəşəri dəyərləri tərənnüm ediblər. Çünki bir milləti ayaq üstə tutan, öncə onun özünəməxsusluğu, milli mentallığıdır. Milli özünəməxsusluq isə yalnız o halda mövcud ola bilər ki, mədəniyyətdə, ədəbiyyatda, fəlsəfədə, inca-

millətlərin, özəlliklə türk-müsəlman xalqlarının milli mədəniyyətini məhv etmək siyasəti yürütmüşdür. Sovet rəhbərliyi və ideoloqları bu siyasətini «proletar mədəniyyəti» adı altında həyata keçirməklə isə, əsil məqsədlərini pərdələmiş olurdular. İkinci məqam isə odur ki, sovet ideoloqları sosialist mədəniyyəti, yeni sovet beynəlmiləçiliyi ideyasını yerli mütəfəkkirlərin əli ilə həyata keçirmək, bir növ vahid və milli mədəniyyətin ikitirəliyinə, üçtirəliyinə nail olmaq istəyirdilər. Əgər xalq özünün yaratdığı mədəniyyətə, milli mədəniyyətə inamını itirərsə, ona yuxarıdan aşağı baxarsa o zaman, onun şüuruna istənilən saxta mədəniyyəti yeritmək də çətin olmayacaqdır. Başqa sözlə, bu halda yerli xalq mənasını və mahiyyətini anlamadığı istənilən mədəniyyəti, o cümlədən «proletar mədəniyyətinə», yeni sovet beynəlmiləçiliyinə uyğunlaşdırmaq, daha doğrusu zorla tətbiq etməklə əsaslaşacaqdır. Sözün açığı, etiraf etməliyə ki, SSRİ-nin mövcud olduğu 70 il ərzində müəyyən qədər də olsa, sovet rəhbərliyi və ideoloqları bunu bacardılar.

Bizcə, işğalın ilk illərindən başlayaraq, xüsusilə repressiyanın tüğyan etdiyi dövrdə Azərbaycan xalqının şüuruna zorla yeridilən formaca milli, «mahiy-

daşır. Zənnimizcə, bu mənada hazırda Azərbaycan xalqı xeyli dərəcədə SSRİ dövründə onun mədəniyyətinə qarşı yönəldilmiş assimilyasiya siyasətinin ağrılarını, sancılarını çəkir.

Hazırda Quzey Azərbaycanda milli-mənəvi və dini dəyərlərə münasibətdə əsasən yeniləşmə yolu tutanlar, Qərb dünyasına inteqrasiyada maraqlı olanlar ifrat qərbçilər, modernizm tərəfdarlarıdır.

Milli-mənəvi və dini dəyərlərə münasibətdə mötədillik

Milli-mənəvi və dini dəyərlərə münasibətdə mötədil, ya da orta mövqə tutanlar isə həm müəyyən qədər türk törələrinə, islami dəyərlərinə sahib çıxmağı, eyni zamanda Qərbin mütərəqqi dəyərlərini mənimsəməyi mümkün hesab edirdilər. Bunların arasında isə A.A.Bakıxanov, S.Ə.Şirvani, H.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ü.Hacıbəyli, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məhəmmədşad və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Məsələn, A.A.Bakıxanov Şərqi tənəzzülü Qərbin tərəqqisi məsələsində Axundzadədən tamamilə fərqli xətt seçmişdir. Halbuki bu məsələ Bakıxanovu Axundzadədən heç də az rahat-sız etməmişdir. Məhz bu nara-

yüksək dərəcəsi təqildə bağlıdır ki, onlar heç bir halda bundan kənara çıxmağa qadir deyildir. Bu anlamda hər bir ölkənin əhalisi öz milli adət-ənənələrini, qayda-qanunlarını, həyat tərzini bəyə-nərək digər ölkənin millətini bu kimi məsələlərdən ötrü töhmətləndirirlər. Bu anlamda milli adətlərinə görə türklər farsları, farslar ərəbləri, ərəblər almanları, almanlar ingilisləri bəyənmirlər. Bakıxanov yazır: «Hələ avam camaat kənarda dursun, kamal sahibləri də təqiddən əl çəkə bilmirlər. Zəhidliyə əsir olan şəriət başçıları, vacib şeylərdən başqa, ehtiyatla hərəkət edib, heç bir şeyin puçluğunu qəbul etməzlər» (32, s.30).

Qasım bəy Zakir də mahiyyət etibarilə milli adət-ənənələri və dini qayda-qanunları tapdalayan çar Rusiyasının işğalı ilə heç zaman barışmamışdır. Xüsusilə, 1848-1849-cu illərdə xan-zadələrin, bəyzadələrin hüquqlarının əlindən alınmasıyla bağlı çıxarılan rus «zakon»larına etiraz olaraq Zakir yazırdı: «Təfavüt qalmadı gədəyə, bəyə, Barkeşlər indi keçib yedəyə, Qənəət eyləsən bezzə, qədəyə, Cameyi-gülgünü gören canımız» (33, s.43).

Həsən bəy Zərdabi isə əsas diqqəti zəmanədən şikayət etmək əvəzinə iş görməyə, tərəqqi etməyə yönəlmişdir. Zərdabiyə görə, son əsrlərdə din alimləri millətə və onun övdlərinə sənət, sənaye, siyasət, dövlət haqqında bilik verməkdənsə, ancaq onları dini nağıllarla, dini əsənlərlə aldadıblar. Onun fikrinə görə, onun nəticəsində də dünyada ən mühüm iki qardaşlıqdan bir millət qardaşlığıdır ki, ancaq bizdə varlı varsız hər kəs öz haqqına razi olmamasına baxmayaraq bir-birinə inanmır: «Bunun iləti odur ki, bizim müəllimlər tüfülliyətdə elmi-ədəb, elmi-süluk, elmi-xəvas, əşyayi-pəndiyyat və hikməti-əqvaid ilə tərbiyyət etməyib, kitabı-Hafiz, Sədi, Leyli-Məcnun, Yusif-Züleyxa və hətta Qaani oxudub elmi-kəmal əvəzinə eşqbazlıq, cürkəşlik, həzliyyat elmləri örgədirlər. İnsafən bizim xalq ziyadə bahuşdur ki, elmi-tərbiyyət görməmək ilə genə belə dolanı» (34, s.150).